

**Олеся Ткаченко, Тетяна Соловійова
(Переяслав-Хмельницький)**

Роль приватного капіталу в розвитку вітчизняного музеєзнавства (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті відображені етапи становлення вітчизняних музеїв мистецтва у Києві. Показано значення приватної благодійності для розвитку вітчизняного музеєзнавства.

Ключові слова: промисловці, підприємці, буржуазія, благодійництво.

Кожне покоління, вступаючи на арену політичного та економічного життя, використовує у своїй практичній діяльності досвід минулого. На сучасному етапі розбудови нашої держави вітчизняне музеєзнавство стикається з багатьма фінансовими труднощами. Тому, доцільно було б звернутися до досвіду минулого, зокрема, до приватної благодійності, згадати тих підприємців, які надавали безкорисливу допомогу вітчизняним музеям.

Особливої уваги заслуговує діяльність родини Терещенків. Ця сім'я зробила цінний внесок у музейну скарбницю Києва. Більше сорока років вона збирала твори світового мистецтва, щоб потім заповісти їх місту. Завдяки їм Україна має найбагатші зібрання чотирьох київських музеїв – Т.Г. Шевченка, українського образотворчого мистецтва, російського мистецтва, західного та східного мистецтва. Три з них досі знаходяться у будинках, що належали родині Терещенків. Ні одна влада не добудувала до них жодного квадратного метра.

У другій половині XIX ст. музейна справа у Києві, як і по всій країні, продовжувала розвиватися. Поповнювалися фонди і експозиції раніше відкритих музеїв при Київському університеті й духовній академії. Основну частину матеріалів цих музеїв становили археологічні знахідки. В університетському музеї до 1884 року нараховувалося понад 6,5 тис. предметів старовини. У нумізматичному кабінеті було зібрано більше 34,5 тис. монет і медалей різних часів і держав. [1, с. 275].

Ще в 1888 р. вперше було поставлене питання про міський музей. Але лише через шість років було утворено комітет для вирішення питання про організацію музею на чолі з графом О.П. Ігнат'євим. До складу комітету входили А.П. Томара, Д.С. Федотов, князь М.В. Репнін, міський голова С.М. Сольський, історики В.Б. Антонович і О.М. Лазаревський, архітектор В.М. Ніколаєв, М.А. Терещенко, Б.І. Ханенко, Я.В. Тарковський, В.Ф. Смирненко, В.А. Рубинштейн, брати Бродські, М.П. Дехтяров, В.І. Толлі, М.Г. Хряков, С.С. Могилевцев, А.Д. Золотницький [2, с. 39].

На будівництво музею М.А. і Ф.А. Терещенки дали по 25 тис. крб. [3]. Їх підтримали й інші учасники комітету, відразу утворився капітал 63 тис. крб. Б.І. Ханенко очолив комітет з питань організації приміщення для музею. При виборі ділянки він радився з відомими людьми. От що, зокрема, радив В. Хвойко: «Щоб здійснити цю велику справу, місто повинне віддати під музей краще місце між Михайлівським монастирем і Софіївським собором, Володимирську гірку або ж місце у царському саду» [4, с. 280].

Коли місце для музею нібито визначилося (земля по Олександрівській вулиці між палацом і церквою св. Олександра Невського у розмірі 600 кв. саженив), був оголошений конкурс на проект будівлі. Але виділена ділянка не відповідала вимогам музею, оскільки була віддалена і від центру міста, і від навчальних закладів. Тому члени комітету на чолі з

Б.І. Ханенком домоглися від міської думи виділення нової ділянки, напроти Царського саду по Олександрівській вулиці. Далі постало питання про фінансування будівництва музею, яке за підрахунками оцінювалось у 300 тис. крб. Богдан Іванович вирішив поїхати за допомогою у Петербург, до міністра фінансів С.Ю. Вітте, до віце-президента Академії мистецтв графа І.І. Толстого, у міністерство торгівлі та промисловості.

Скориставшись присутністю на відкритті пам'ятника Миколі I імператора, Богдан Іванович звернувся з проханням про допомогу. У результаті чого було виділено із державної казни 50 тис. крб. на будівництво музею. Подальші турботи взяло на себе товариство старовини і мистецтва, утворене 8 лютого 1897 р. Головою товариства обрали графиню М.М. Мусіну-Пушкіну, а віце-головою – Б.І. Ханенка [2, с. 16]. Але фактично керівником був Богдан Іванович.

Датою заснування міського музею старовини і мистецтва вважається серпень 1839 р., коли на першому поверсі приміщення була організована виставка до XI Всеросійського археологічного з'їзду. На цій виставці була представлена велика колекція В. Хвойка (2017 одиниць), на купівлю якої М.А. Терещенко дав 5 тис. крб. [3, с. 148]. Слід згадати, що це був не єдиний дарунок Миколи Артемовича музею. У 1901 р. він подарував 34 портрети, виконані на його замовлення С.А. Мазаракі. Серед них – гетьман П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Полуботок, митрополит П. Могила, С. Туптило, І. Гонта, М. Залізняк, І. Вишневецький та інші історичні особи.

Офіційне відкриття і освячення дитинця Богдана Івановича, який отримав назву «Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. Імператора Миколи Олександровича», відбулося 30 грудня 1904 року. На той момент зібрання оцінювалось у 134 тисячі карбованців, і більше його половини становив дарунок Б.І. і В.М. Ханенків – археологічна колекція із 3145 предметів. О.О. Бобринський подарував музею свою археологічну колекцію української старовини з 650 предметів, В.І. Толлі – 28 історичних портретів і картин із палацу Вишневецьких [5].

Богдан Іванович склав програму музею, яка передбачала як постійні експозиції, так і проведення виставок. Першим було сформовано відділ археології, а за ним – художньо-промисловий і історико-побутовий відділи. Художня колекція складалася досить повільно, але це в деякій мірі компенсувалося численними виставами передвижників, київських художників, виставками приватних колекцій. Про такі виставки згадував у своїх листах В. Хвойко [6]. Також збереглися листи завідувача виставки картин «Союзу російських художників» В.П. Бичкова до директора музею М.Ф. Біляшевського з проханням про організацію виставки картин у Київському музеї в 1910 – 1913 роках [7, с. 122]. Перші роки музей перебував у віданні Київського товариства любителів старовини і мистецтв, а з 1909 р. перейшов до міністерства торгівлі та промисловості і, завдяки цьому переходу, став на більш тверду основу, будучи дещо забезпеченішим у матеріальному відношенні.

Байдуже ставлення до музею як з боку міського самоврядування (місто Київ, якому належав музей, виділяло на його утримання тисячу карбованців на рік) [7, с. 272], так і з боку київських меценатів спочатку досить тяжко позначалося на розвитку нового закладу.

Але, напевне, необхідність у такому громадському закладі як музей, була настільки великою, що він, головним чином, завдяки пожертвуванням приватних осіб, став швидко поновлюватись і в короткий час за чисельністю і різноманітністю матеріалу став одним із кращих музеїв.

Спочатку музей складався із семи відділів: археологічного, історичного, нумізматичного, етнографічного, художнього, промислового і бібліотеки. Потім було організовано ще два нові відділи. «Старий Київ», де збиралися різного роду пам'ятки (документи, малюнки, гравюри, книги, фотографії, портрети і т.п.), що характеризували минуле Києва, і фотографічний архів, де зосереджувалися фотографії, що відображали природу, життя людей з кількох губерній.

З усіх вказаних відділів найповнішим був археологічний. У ньому зберігалися пам'ятки, починаючи з найдавнішої епохи – палеоліту і наступних – до періоду татарської навали. Деякі епохи були представлені досить повними колекціями, куди входили рідкісні зразки. Усього у відділі було близько 20 тисяч предметів і докладний їх перелік. Наступним епохам, переважно XVII і XVIII ст., був присвячений історичний відділ. У ньому виділявся підвідділ церковної старовини. Тут були зібрані портрети, костюми, зброя, ікони, побутові предмети, церковне різьблення, церковне начиння, особливо багаті колекції старовинного церковного життя.

У нумізматичному відділі розташувалась повна колекція давньоруських монет, починаючи з періоду Володимира Святого, колекції римських і візантійських монет, медалі. Окрему вітрину займали знайдені у краї скарби монет.

Етнографічний відділ включав понад 18 тисяч предметів. Головним чином він був присвячений народному мистецтву і включав колекцію гончарних виробів, шиття, килимів, виробів зі скла, різьблення по дереву, зібраних у різних місцях України. Більш загальний характер мав художньо-промисловий відділ, де розміщувалися колекція давнього срібла, фарфору, тканин і вишиванок.

У художньому відділі були представлені роботи Боровиковського, Ге, Рєпіна, Левітана та ін., велике зібрання малюнків, акварелей і офортів Т.Г. Шевченка.

Бібліотека музею поділялася на три відділи: книги, брошури і періодичні видання з історії, археології, етнографії і мистецтва, стародруки і рукописи.

Свої зібрання музей давав у розпорядження всім бажаючим. Він був відкритий щодня, крім понеділка, з 10 по 3 годину дня. У вихідні дні для учнів, студентів, робітників і селян виділялося по 200 безкоштовних квитків, плата за вхід у музей становила 30 копійок, а для студентів – 15 копійок.

Діяльність Б.І. Ханенка по створенню музею була відзначена присвоєнням йому 1 січня 1910 р. звання дійсного статського радника. При цьому київський губернатор зазначав, що «лише завдяки безкорисливій праці і матеріальній підтримці Ханенка Київський музей має різноманітні колекції у різних галузях історичної науки, етнографії і художньої промисловості, які служать для розвитку серед місцевого населення інтересу до рідного мистецтва» [4, с. 284]. Інші сучасники також високо цінували діяльність Богдана Івановича і Варвари Миколаївни. Зокрема, вже згадуваний В. Хвойко так висловив свої почуття: «.. я впевнений, що покладена Вами у наш музей основа, Ваша праця і величезні жертви, які Вами принесені у цю велику справу, не залишаться даремними, а навпаки, стануть величезним пам'ятником, який буде служити зміцненню і гордістю нашого краю не лише для сучасників, а для наступних віків» [8].

Б.І. Ханенко заповів увесь свій капітал Художньо-промислому музею. Після чергової зміни влади у Києві радянський уряд декретом від 23 червня 1919 р. оголосив музей державною установою і назвав Першим державним. Через п'ять років він став Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т.Г. Шевченка, у 1936 р. – Київським державним

музеєм українського мистецтва, а в 1964 р. – Державним музеєм українського образотворчого мистецтва.

Ще один київський музей завдячує своїм існуванням Богдану Івановичу і Варварі Миколаївні Ханенкам – Музей західного і східного мистецтва. Історія художньої колекції Ханенків почалася ще з 70-х років XIX ст. Подружжя не просто збирало – воно жило колекцією західноєвропейського живопису і скульптури, античної скульптури, творів мистецтва країн Сходу. Для них Музей (так з великої літери завжди писав Б. Ханенко) був і фізичним і духовним середовищем. Спеціально для потреб музею Богдан Іванович побудував будинок.

У 1896 р. вийшов каталог «Зібрання картин Богдана та Варвари Ханенків». У ньому налічувалося 398 номерів: італійська школа – 97, іспанська – 17, фламандська – 59, голландська – 88, німецька – 13, французька – 122 полотна. А у 1911 – 1912 рр. був виданий альбом фотокопій майже всього живопису, що був у музеї [9, с. 148]. Богдан та Варвара Ханенки стали одними з перших збирачів давньоруського іконопису. Колекція ікон була невеликою, але цінною. Вона включала зразки новгородського письма XIV – XV ст, московського письма, зокрема майстрів школи Андрія Рубльова. Завдяки виданим каталогам і альбому, виставкам у Петербурзі, відгукам у пресі колекція Ханенків стала широко відомою у світі.

Богдан Іванович і Варвара Миколаївна мріяли зробити свою колекцію надбанням Києва, організувати приватний музей. На заваді цьому стала перша світова війна. Після смерті чоловіка Варвара Миколаївна зробила все можливе, щоб зберегти колекцію. Вона відмовилася від пропозиції виїхати до Німеччини і там на вигідних умовах відкрити музей.

У грудні 1918 р. Варвара Миколаївна звернулася в Українську Академію наук з проханням прийняти в дар її колекцію, але за умови, що при музеї повинен бути організований Інститут історії мистецтв для вивчення пам'яток мистецтв і давнини усіма бажаними. У лютому 1919 р. колекція Ханенків була націоналізована і перетворена у Другий державний музей. У липні 1920 р. було утворено Музей мистецтв Всеукраїнської Академії наук ім. Ханенка. Так він називався до 1934 р., а з 1936 став Київським музеєм західного та східного мистецтва [9, с. 150].

Доцільно було б згадати про цілеспрямовану діяльність по створенню Київського художньо-промислового музею і Павла та Єлени Демидових-Сан-Донато. Зокрема, у звітах згаданого музею значаться предмети, які пожертвувала Є.П. Демидова. Перші надходження датовані 1904 р., останні – 1913. Це церковне начиння, наглавні хрести, вишиванки XVIII ст., українські ткани килими, матеріали археологічних розкопок у маєтку Демидової у с. Ільїнцях Липовецького повіту [4, с. 102].

Єлена Демидова брала також участь у створенні церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Вона передала у церковно-археологічного музей велику колекцію старовинних хрестів, ікон, медальйонів, які були зібрані її покійним чоловіком.

П.П. Демидов збирав як предмети старовини, так і живопис. Так, відомо, у квітні 1880 р. він купив на аукціоні індійські етюди художника В.В. Верещагіна на суму 50 тисяч карбованців і заплатив саму велику ціну – 7 тисяч карбованців – за його картину “Головна мечеть у Футспор-Сиккри ” [4, с. 102].

Більше чверті століття віддали зібранню полотен вітчизняних художників Микола і Федір Терещенки. У Центральному державному архіві України зберігається перелік

полотен, що знаходилися у київських садибах братів. У картинній галереї Миколи Артемовича у будинку по Бібіковському бульвару, 12, на 1899 рік нараховувалося 91 полотно вартістю 105 тисяч 344 карбованці [10, спр. 24, арк. 13]. У галереї Федора Артемовича – 76 картин загальною вартістю 85 тисяч 100 карбованців [10, спр. 491, арк. 3].

Федір Артемович значно більше уваги приділяв збиранню полотен і зробив свою картинну галерею однією з найкращих у Росії. Спеціально для неї меценат побудував приміщення по Олексіївській вулиці, №9. Сам будинок Федір Артемович придбав у травні 1880 р. у Марії Чаплинської. Використавши дану будівлю, архітектор А.А. Гун розробив план великої садиби з фасадом більше 40 метрів. У травні 1882 р. Терещенко подав цей проект у будівельну комісію міської думи для отримання дозволу на будівництво. Дума задовольнила прохання. А в квітні 1884 р. міська дума дала ще один дозвіл – зробити для картинної галереї добудову за проектом В.Н. Ніколаєва [10, спр. 529, арк. 5].

Основним джерелом поповнення картинних галерей Терещенків були виставки і аукціони Товариства передвижників, які з 1872 р. регулярно проходили у Києві. Брати купували також полотна безпосередньо у художників та приватних осіб. З багатьма художниками колекціонери були знайомі особисто, про що свідчать листи, які збереглися у сімейному архіві Терещенків. Це листування з А. Крамським, І. Репіним та іншими художниками. Сім'я Терещенків – Микола Артемович та Федір Артемович – стала серйозним суперником відомому московському колекціонеру П.М. Третьякову.

Картинні зібрання Терещенків були відкриті для вільного огляду. В березні 1877 р. для матеріальної підтримки рисувальної школи І. Мурашка була влаштована художня виставка. У ній взяли участь відомі колекціонери живопису та старовини В.В. Тарковський, А.В. Гудим-Левкович, М.В. Юзерович. Микола Артемович також дав свої картини на цю виставку. Федір Артемович у своєму будинку також періодично влаштовував огляди картин, запрошував усіх бажаючих. Так, у лютому 1887 р. у багатьох київських газетах були розміщені оголошення про те, що з 21 лютого по 1 квітня щосуботи картинна галерея буде відкрита для всіх бажаючих. Фактично галерею працювала довше встановленого терміну, а в окремі дні її відвідували до тисячі осіб [4, с. 222].

Діти Терещенків продовжили справу батьків. Сини Миколи Артемовича успадкували шану до мистецтва, колекціонерську пристрасть. Один з них – Іван – став одним з найбільших колекціонерів і зібрав колекцію картин російських та українських митців.

Художники вважали престижним виставляти свої полотна у галереї Івана Миколайовича. В.М. Васнецов у своєму листі пише : “Шановний Іване Миколайовичу! Я надзвичайно радий тому, що моя “ Волнующая нива ” буде у Вас як у людини, яку я люблю і поважаю; крім того, бути в колекції, яка у Вас єдина на півдні Росії – надзвичайно престижно для моїх робіт, яких уже три у Ваших руках” [10, арк. 17]. На жаль, колекціонерська діяльність Івана Миколайовича була нетривалою і припинилася в середині 1890 р. внаслідок хвороби. Крім того, ще за життя його колекція була поділена між київським маєтком і маєтком у Курській губернії.

Спадкоємці І.М. Терещенка за часів імперіалістичної війни найкращу частину збірки вивезли до Петербурга, де навесні 1918 р. вона перейшла до Державного Російського Музею (понад 5000 творів, у тому числі до 100 творів Врубеля). До Києва ці шедеври вже не повернулися. Після смерті Івана Миколайовича колекція перейшла до його вдови і сина

Михайла, які продовжували її поповнювати. У період революції і громадянської війни найцінніша частина колекції, що була в Києві, загинула.

На відміну від колекції І.М. Терещенка зібрання Федора Артемовича і його спадкоємців уціліло. У жовтні 1922 р. на основі колекцій картин Федора і Миколи Терещенків було створено Київський державний музей російського мистецтва під назвою Київська картинна галерея. До неї увійшла й колекція старовини і мистецтв Оскара Германовича Генсена. Крім того, музей поповнювався новими експонатами, що надходили із спеціальних фондів. Так, із музею мистецтв Всеукраїнської академії наук було передано твори давньоруського живопису, що до революції належали київським колекціонерам Богдану і Варварі Ханенкам. З 1936 р. галерея отримала назву – Київський музей російського мистецтва.

5 жовтня 1912 р. у житті Києва відбулася знаменна подія – почав діяти Педагогічний музей імені цесаревича Олексія. У ньому працювали кабінети наочностей, показовий фізичний кабінет (всього близько 1000 експонатів), бібліотека, яка нараховувала близько 8 тис. назв і читальня.

Музей повинен був “способствовать лучшей постановке учебного дела в народных школах и расширению приобретаемых народными учителями в учительских семинариях познаний путем предоставления им возможности постоянного ознакомления с новейшими и лучшими сочинениями по всем отраслям педагогической науки и наглядными учебными и воспитательными пособиями” [4, с. 323].

Діяльність по створенню педагогічного музею почалася з 1899 р., коли попечитель Київського навчального округу В.В. Вельяминов-Зернов підняв питання про необхідність у методичній допомозі вчителям і учням. На той час в окрузі було близько 70 середніх і понад 2500 початкових шкіл, в яких було до 9 тис. вчителів і 250 тис. учнів. [4, с. 323].

Положення про музей було затверджене 23 серпня 1901 р.. Для управління справами був створений комітет на чолі з попечителем навчального округу, куди входили досвідчені педагоги. Міністерство народної освіти на утримання музею виділило по 100 карбованців з кожного середнього навчального закладу і по 300 карбованців від дирекції народних училищ.

Спочатку музей розташовувався у приміщенні Києво-Печерської гімназії, через рік – в будинку А.А. Міхельсон по Фундуклівській, 51, а з 1910 р., коли завідувачем музею став директор училища ім. М.А. Терещенка І. Якубовський, – у приміщеннях при міських училищах ім. М.А. Терещенка.

На 1910 р. музейні фонди склалися з 5779 книг, 598 різних навчальних посібників, виписувалося 34 іноземних педагогічних журналів та 20 вітчизняних [4, с. 325]. Окремо слід сказати про колекцію вчителя географії Першої гімназії Миколи Трофимовича Черкунова. Він зібрав взірці флори, фауни, мінералів, ремесел різних країн, інструментів, географічних карт і т.д. Після його смерті в 1905 р. колекція перейшла музею.

Через тісноту приміщень музей мав можливість працювати для відвідувачів лише по 2 години по вівторках і п'ятницях. Оскільки, держава не мала можливості профінансувати будівництво нового приміщення для педагогічного музею, на допомогу прийшов приватний капітал Семена Семеновича Могилевцева. Він був відомою людиною в Києві не лише завдяки комерційній, але і благодійній та просвітницькій діяльності. Це дало підстави попечителю Київського навчального округу П.А. Зілову сподіватися на допомогу педагогічному музею. Відповідь С.С. Могилевцева була наступною: «Народное

образование всегда было близко моему сердцу, и я тем охотнее пойду на жертвы, чем больше пользы от учреждения могу ожидать для народа» [4, с. 328].

За домовленістю, нове приміщення педагогічного музею було побудоване повністю за кошти С.С. Могилевцева. Замість планованих 300 тисяч Семен Семенович витратив півмільйона карбованців і передав приміщення повністю завершеним.

Архітектором будівлі на Володимирівській, яка стала прикрасою міста, став Павло Федорович Альошин. Він передбачив у музеї аудиторію на 650 місць, читальний зал, бібліотеку на 750 тисяч книг, зал для виставок, кімнати для методичної роботи, квартири для завідувача та службовців тощо. Стіни будівлі були облицьовані білим інкерманським камнем, цоколь – сірим гранітом з Фінляндії. На фасадному фризі загальною довжиною сто метрів – барельєфи на теми історії освіти. Вінчав будівлю скляний купол висотою більше десяти метрів [11, с. 330].

У серпні 1911 р. відбулася освята Педагогічного музею імені цесаревича Олексія, а вже через рік – 5 жовтня 1912 р. С.С. Могилевцев офіційно передав музей і відбулося його відкриття. Директор музею А. Музиченко підкреслив три основні завдання нового закладу : визнання державного значення народної освіти; посилення союзу педагога з лікарем і юристом; виховання волі і розвиток самодіяльності учнів [4, с. 331].

У музеї регулярно проводилися лекції, різноманітні заходи для вчителів і учнів середніх і початкових навчальних закладів, організовувалися курси для викладачів всього навчального округу. Другого жовтня 1916 р. саме тут відбулося перше засідання Київського обласного педагогічного товариства.

Нова історія Педагогічного музею розпочалася навесні 1917 р., коли його приміщення отримала від міської думи Центральна рада. Після встановлення радянської влади у колишньому Педагогічному музеї по Володимирівській, № 57 з 1921 р. був Пролетарський музей, з 1924р. – Музей революції, з 1938 по 1982 роки – Київський філіал Центрального музею Леніна, а потім – Будинок учителя.

Безкорисливо віддані мистецтву згадані благодійники не думали про нагороди, але заслужили вдячну пам'ять нащадків. Сучасним меценатам є з кого брати приклад.

Джерела та література:

1. История Киева. – Т. 2. – К., 1984.
2. Памятки Николая Артемовича Терещенко. – К., 1909.
3. Восьмидесятилетие тайного советника Николая Артемовича Терещенко. – К., 1900.
4. Ковалинский В. Меценаты Киева / В.Ковалинский. – К., 1995.
5. Інститут Рукопису Національної бібліотеки імені Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 153. – Спр. 74. – Арк. 76.
6. ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Спр. 258. – Арк. 261.
7. Справочник-путеводитель по Киеву и его окрестностям. – К., 1913.
8. ІР НБУВ. – Ф. 153. – Спр. 78. – Арк. 1.
9. Ткаченко О. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін.ХІХ – поч. ХХ ст./ О.В.Ткаченко Переяслав-Хмельницький, 2000.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 39.
11. Мозговой В. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии / В. Мозговой. – К., 1885.

Аннотация

В статье показаны этапы становления отечественных государственных музеев в Киеве, значение частной благотворительности для развития отечественных музеев.

Ключевые слова: промышленники, предприниматели, буржуазия, благотворительность.

Annotation

The article shows the periods of Ukrainian State Fine Arts Museum establishing in Kyiv. The significance of the private charity for the development of national museum studies is shown in it.

Key words: industrialists, businessmen, bourgeoisie, charity.